

Armenian Migrants and the Urban Economy of Sultanabad of Iraqi ‘Ajam during the Qajar Period

Mahdi Jiryaei*

Azam Riahi**

Abstract

During the Qajar period, Sultanabad of Iraqi ‘Ajam emerged as a developing urban center whose economic transformation cannot be explained solely through state policies or geographical conditions. Among the social groups active in this process, Armenian migrants played a distinctive role that exceeded their demographic size. This article examines the economic and cultural roles of Armenians in Sultanabad by emphasizing the interrelationship between migration, trade, and the transfer of human capital. Employing a historical-analytical methodology, the study is based on archival documents, official reports, administrative correspondence, and recent scholarly research. The theoretical framework combines migration network theory with human capital theory in order to explain how Armenian migration—shaped by pre-existing commercial, religious, and kinship networks—facilitated the circulation of capital, skills, and economic knowledge within the urban space of Sultanabad. The findings demonstrate that Armenians, as network-based economic migrants, contributed significantly to the expansion of trade, particularly in sectors connected to interregional and export-oriented markets. Simultaneously, through the establishment of cultural and educational institutions, they played an important role in enhancing human capital and promoting professional practices within the city’s economy. This dual economic and cultural engagement strengthened Sultanabad’s

* Assistance professor of history, Farhangian University, Tehran, Iran, m.jiryaei@cfu.ac.ir

** Assistance professor of history, Farhangian University, Tehran, Iran (Corresponding Author),
azamriahi@cfu.ac.ir

Date received: 24/11/2025, Date of acceptance: 20/01/2026

position within broader commercial networks and accelerated the formation of its urban economy. The article concludes that the economic development of Sultanabad during the Qajar period was the outcome of an interaction between migration networks, human capital, and local economic capacities. Consequently, any analysis of urban economic history in Qajar Iran that neglects the role of networked migrant communities such as the Armenians risks producing an incomplete and reductionist interpretation of historical change

Keywords: Sultanabad of Iraqi ‘Ajam, Migration Networks, Armenian Migrants, Urban Economy, Qajar Period.

Introduction

Urban transformation in late Qajar Iran cannot be reduced to fiscal reforms or administrative restructuring; rather, it unfolded through the interaction of local agency, commercial networks, and migratory movements. Sultanabad of Iraqi ‘Ajam, founded in the early nineteenth century, offers a compelling case for examining these dynamics. Its emergence as a commercial center was shaped not only by geographic positioning but also by the activities of migrant communities. Among them, Armenians—despite their limited demographic weight—played a formative role in restructuring the urban marketplace and integrating the city into wider circuits of exchange.

This study investigates the role of Armenians in the urban economy of Sultanabad, foregrounding the interrelation between network-based migration, the circulation of human capital, and the consolidation of commercial institutions. It seeks to move beyond descriptive accounts of minority presence and instead situate Armenian economic activity within broader processes of urban formation, market integration, and socio-economic differentiation in late Qajar Iran.

Materials & Methods

The research adopts a historical–analytical methodology grounded in archival documentation, administrative correspondence, telegraphic reports, ministerial records, contemporary newspapers, travel narratives, and recent historiography. Sources are examined through contextual reading, attentive to their institutional provenance and discursive framing, in order to avoid uncritical reproduction of official narratives.

179 Abstract

The theoretical framework combines migration network theory with the concept of human capital. Migration is conceptualized as a socially embedded process sustained by durable ties of kinship, confession, and commerce, which facilitated the circulation of trust, credit, and information. The notion of human capital enables an assessment of how technical skills, literacy, accounting practices, and commercial expertise contributed to the reconfiguration of urban economic structures. This integrated framework allows Armenian actors to be understood as agents of structural transformation rather than passive beneficiaries of circumstance.

Discussion & Result

The findings indicate that Armenian migration to Sultanabad occurred in distinct temporal phases, each shaped by shifting political and economic conditions. Initial movements were driven by the search for security and opportunity; over time, however, migration assumed a networked character, sustained by commercial partnerships and communal institutions.

Armenians became deeply embedded in the city's market structure, particularly in the carpet trade and export-oriented commerce. Their mercantile networks linked Sultanabad to regional and transregional markets, enabling the circulation of capital, market intelligence, and reputational credit. Through systematic bookkeeping, contractual discipline, and differentiated labor organization, they contributed to the rationalization and professionalization of economic activity within the urban bazaar.

Beyond strictly economic functions, Armenian educational and communal institutions fostered the diffusion of literacy, numeracy, and commercial competencies. These developments enhanced the city's aggregate human capital and reinforced institutional stability within the marketplace. The Armenian presence thus operated at the intersection of economic practice & social organization, reshaping Sultanabad's position within broader commercial geographies.

Conclusion

The economic consolidation of Sultanabad in the late Qajar period emerged from the convergence of local capacities, migratory networks, and the strategic deployment of human capital. Armenian commercial success was rooted not merely in structural advantage but in the cumulative effects of networked agency, institutional adaptation, and knowledge transfer. Any interpretation of Sultanabad's urban and

socio-economic history that neglects these interconnected processes risks obscuring the mechanisms through which urban transformation unfolded in late Qajar Iran

Bibliography

- Afshār, Ḥasan'Alī Khān. *Safarnāmeḥ-ye Lorestān va Khūzestān*. 1 vol. Tehran: Pazhūheshgāh-e 'Olūm-e Ensānī va Moṭāle'āt-e Farhangī, 1382 [2003].
- 'Alīqolī Mīrzā E'tezād al-Saltāneh. *Eksīr al-Tavārīkh (Tārīkh-e Qājāriyeh az Āghāz tā 1259 AH)*. Edited by Jamshīd Kiyānfār. Tehran: Nashr-e Asāfir, 1395 [2016].
- Amānī, Mehdī. *Barrāsī-ye Demografīk-e Aqlīyat-hā-ye Mazhabī-ye Īrān*. Tehran: Dāneshgāh-e Tehran, Mo'asseseh-ye Moṭāle'āt va Taḥqīqāt-e Ejtemā'ī, 1349 [1970].
- Aqābābā, 'Alī. "Arāmeneh-ye Arāk va Honar." *Faşnameḥ-ye Rāh-e Dānesh*, nos. 13–14, n.d.
- Becker, Gary S. (2009). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). New York: Greenwood.
- Dehqān, Ebrāhīm. *Kārnāmeḥ yā Do Bakhsh-e Dīgar az Tārīkh-e Arāk*. Arāk: Chāpkhāneh-ye Mūsavī, 1345 [1966].
- Dumās, J.-B. *Yāddāsht-hā-ye Jenrāl Trezel dar Safar be Īrān*. Translated by 'Abbās Eqbāl Āshīyānī. Tehran: Yasāvalī / Farhangsarā, 1361 [1982].
- Edmund Herzig, (2010) "Armenian Merchants and the Iranian Economy," *Iran and the Caucasus* 14, no.
- E'temād al-Saltāneh, Ḥasan Khān. *Khāṭerāt*. Edited by Mīr Hāshem Moḥaddeth. Tehran: Nashr-e Eṭṭelā'āt, 1387 [2008].
- Farīd, Ḥasan. *Sālnāmeḥ-ye Ma'āref-e 'Erāq*. Arāk: Edāreh-ye Ma'āref, Chāpkhāneh-ye Mūsavī, 1315 [1936].
- Farmehīnī Farāhānī, MoḥammadḤoseyn, Ḥoseyn Moftakherī, MoḥammadḤasan Rāznehān, and Moḥammad Soleymānī. "Taḥavvol-e Shahrneshīnī-ye Arāk dar Dowreh-ye Qājār." *Jostārḥā-ye Tārīkhī* 7, no. 2 (1395 [2016]): 113–140.
- Floor, Willem (2005), "The Role of the Bazaar in Qajar Iran," *Iranian Studies* ,34, no. 2.
- Floor, Willem, (1987) "The Traditional Crafts of Qajar Iran," *Iranian Studies*, 20, no. 1.
- Gorgīyān, Gārō. *Sālnāmeḥ-ye Hamgān*. Beirut, 1958.
- Herzig, E. (2010). Armenian merchants and the Iranian economy. *Iran and the Caucasus*, 14(1), 45–70.
- Iran Chamber Society. (n.d.). *Armenians in Iran (ca. 1500–1994)*. Retrieved
- 'Īsawī, Charles. *Tārīkh-e Eqtešādī-ye Īrān ('Aşr-e Qājār, 1223–1311 AH)*. Translated by Ya'qūb Āzhandeh. Tehran: Gostareh, n.d.

181 Abstract

- Jirā'ī, Mehdī, Hōseyn Moftakherī, and Moḥammad Soleymānī Mehranjānī. "Barrāsī va Tahlīl-e Tejārat-e Dākhelī va Khārejī-ye Solṭānābād-e 'Erāq (1324–1360 AH / 1906–1941 CE)." *Pazhūhesh-hā-ye Tārīkhī* 10, no. 2 (1397 [2018]): 81–89.
- Mīnāsīān, Hūnīk. *Tārīkh va Farhang-e Armaniyān-e Arāk va Kazzāz*. Tehran: Enteshārāt-e Nā'irī, 1392 [2013].
- Moḥtāt, Moḥammad Reżā. *Sīmā-ye Arāk*. Vol. 4, Jāme'eh-shenāsī-ye Shahrī. Arāk: Nashr-e Āgeh, 1368 [1989].
- Nāmeḥ-ye 'Erāq*. 1313–1317 SH. 'Erāq (Arāk): Maṭba'eh-ye Mūsavī.
- Nāser al-Dīn Shāh Qājār. *Safarnāmeḥ-ye 'Erāq-e 'Ajam (1247–1313 AH)*. With an appendix on the history and geography of the 'Erāq-e 'Ajam route by Moḥammad [incomplete attribution], n.d.
- Pahlavāniyān, H. L. *Arāmeneh-ye Īrān (1941–1979)*. Yerevan, 1989.
- Pierre Bourdieu, (1986), "The Forms of Capital," in *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John Richardson. New York: Greenwood.
- Rābīnū, Yāsant Lūyī. *Velāyāt-e Dār al-Marz-e Īrān: Gīlān*. Rasht: Ṭā'atī, 1374 [1995].
- Sāzmān-e Asnād va Ketābkhāneh-ye Mellī-ye Īrān (SĀKMA). Archival documents: 100825/240; 5961/293; 623/293; 6386/240; 74758/240; 209/240.
- Seyf al-Dowleh Solṭān Moḥammad Mīrzā Qājār. *Safarnāmeḥ-ye Seyf al-Dowleh (Safarnāmeḥ-ye Makkeh)*. 1 vol. Tehran: Nashr-e Ney, 1364 [1985].
- Simmel, G. (1950). The stranger. In K. Wolff (Ed.), *The Sociology of Georg Simmel* (pp. 402–408). New York: Free Press.
- Torābī Fārsānī, Soheylā. *Tojjār-e Mashrūfiyāt va Dowlat-e Modern*. Tehran: Nashr-e Tārīkh-e Īrān, 1384 [2005].
- Vakīlī Ṭabāṭabā'ī Tabrīzī, Reżā. *Tārīkh-e 'Erāq (Solṭānābād / Arāk)*. Edited by Moḥammad Madadī. Tehran: Nashr-e Āyandegān, 1395 [2016].
- Weber, M. (1958). *The City*. New York: Free Press.
- Weber, Max (1958), *The City*, trans. Don Martindale and Gertrud Neuwirth, New York: Free Press,

مهاجران ارمنی و اقتصاد شهری سلطان آباد عراق عجم در دوره قاجار

مهدی جیریائی*

اعظم ریاحی**

چکیده

سلطان آباد عراق عجم در دوره قاجار، به عنوان یکی از کانون‌های نوپای شهری، شاهد حضور و کنش‌گری گروه‌هایی بود که نقش آنان در تحولات اقتصادی و اجتماعی شهر، فراتر از وزن جمعیتی‌شان ارزیابی می‌شود. در این میان، ارامنه به عنوان مهاجرانی شبکه‌مند، جایگاهی متمایز در ساختار اقتصادی و فرهنگی سلطان آباد یافتند. مسئله اصلی این پژوهش، تبیین نقش ارامنه در اقتصاد شهری سلطان آباد با تأکید بر پیوند میان مهاجرت، فعالیت‌های تجاری و انتقال سرمایه انسانی است. این مقاله با بهره‌گیری از روش تحقیق تاریخی-تحلیلی و با اتکا بر اسناد آرشیوی، گزارش‌های دولتی، مکاتبات اداری و پژوهش‌های جدید، ابعاد اقتصادی و فرهنگی حضور ارامنه در سلطان آباد را بررسی می‌کند. چارچوب نظری پژوهش بر تلفیق نظریه شبکه‌ای مهاجرت و نظریه سرمایه انسانی استوار است و نشان می‌دهد که چگونه مهاجرت شبکه‌محور ارامنه، زمینه انتقال مهارت‌ها، دانش تجاری و الگوهای فرهنگی را به این شهر فراهم ساخت. یافته‌ها حاکی از آن است که ارامنه، به عنوان مهاجران اقتصادی شبکه‌مند، نقشی مؤثر در گسترش تجارت، به‌ویژه در حوزه فرش و مبادلات صادراتی، ایفا کردند و هم‌زمان از طریق ایجاد نهادهای آموزشی و فرهنگی، به تقویت سرمایه انسانی و حرفه‌ای شدن فعالیت‌های اقتصادی یاری رساندند. این نقش دوگانه، موجب ارتقای جایگاه سلطان آباد در شبکه‌های تجاری فرامنطقه‌ای و تسریع

* استادیار، گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، m.jiryaei@cfu.ac.ir

** استادیار، گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، azamriahi@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۳۰

شکل‌گیری اقتصاد شهری آن شد. بر این اساس، مقاله نتیجه می‌گیرد که تحلیل تاریخ اقتصادی سلطان‌آباد بدون توجه به مهاجرت شبکه‌ای و سرمایه انسانی آرامنه، تصویری ناقص از تحولات این شهر در دوره قاجار ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: سلطان‌آباد عراق عجم، مهاجرت شبکه‌ای، آرامنه، اقتصاد شهری، دوره قاجار.

۱. مقدمه

مطالعه تاریخ اقتصادی ایران در دوره قاجار، در سال‌های اخیر از تمرکز صرف بر سیاست‌های مالی دولت مرکزی و ساختارهای کلان اقتصادی فاصله گرفته و توجه بیشتری به اقتصادهای محلی و شهری معطوف داشته است. شهرها به‌عنوان کانون‌های تولید، مبادله و توزیع، نقشی تعیین‌کننده در پیوند میان اقتصاد ملی و شبکه‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ایفا می‌کردند.

در این میان، شهرهای نوپدید یا بازسازی‌شده دوره قاجار، که غالباً در چارچوب اهداف نظامی، اداری یا اقتصادی شکل گرفتند، ظرفیت بالایی برای تحلیل سازوکارهای اقتصاد شهری و نقش کنشگران مختلف در آن دارند. سلطان‌آباد، که در اوایل سده سیزدهم هجری قمری در قلمرو تاریخی عراق عجم بنیان نهاده شد، از جمله این شهرهاست. این شهر به‌سرعت به مرکز ولایت عراق و فراهان بدل شد و در ساختار اداری و اقتصادی ایالت عراق عجم جایگاهی محوری یافت. قرار گرفتن سلطان‌آباد در شبکه راه‌های ارتباطی شرق به غرب و شمال به جنوب، همراه با برخورداری از تنوع در کشاورزی زمینه‌ای فراهم آورد که این شهر در مدت‌زمانی نسبتاً کوتاه به یکی از کانون‌های فعال مبادلات تجاری منطقه تبدیل شود. این ویژگی‌ها، سلطان‌آباد را به نمونه‌ای مناسب برای مطالعه تحولات اقتصاد شهری در ایران قاجاری بدل می‌سازد.

اهمیت اقتصادی سلطان‌آباد تنها به نقش اداری آن محدود نبود، بلکه گسترش فعالیت‌های تولیدی و تجاری، به‌ویژه در حوزه فرش، جایگاه این شهر را در اقتصاد منطقه‌ای و حتی جهانی تقویت کرد. از نیمه دوم دوره قاجار، با افزایش تقاضای بازارهای خارجی برای فرش ایران و حضور کمپانی‌های تجاری اروپایی و آمریکایی، سلطان‌آباد به یکی از مراکز مهم تولید و صادرات فرش تبدیل شد. این تحول، ساختار بازار، الگوی اشتغال و ترکیب جمعیتی شهر را دگرگون ساخت و زمینه را برای جذب نیروهای کار، سرمایه و تخصص از مناطق مختلف فراهم آورد.

در این فرایند، اقلیت‌های دینی نقش قابل توجهی ایفا کردند. آرامنه به‌عنوان بخشی از جمعیت شهری سلطان‌آباد، در حوزه‌هایی فعالیت می‌کردند که مستقیماً با کارکردهای اقتصادی شهر پیوند داشت. مهاجران ارمنی، با بهره‌گیری از شبکه‌های تجاری گسترده و تجربه فعالیت در بازارهای فرامحلی، در تجارت فرش، حسابداری، واسطه‌گری و همکاری با کمپانی‌های خارجی نقش فعالی بر عهده گرفتند.

با وجود اهمیت این نقش‌آفرینی‌ها، در بخش قابل توجهی از پژوهش‌های موجود درباره سلطان‌آباد و به‌طور کلی شهرهای عراق عجم در دوره قاجار، حضور اقلیت‌های دینی بیشتر از منظر اجتماعی، فرهنگی یا جمعیت‌شناختی بررسی شده است. در این مطالعات، اقلیت‌ها غالباً به‌عنوان گروه‌هایی حاشیه‌ای یا صرفاً ساکن شهر معرفی شده‌اند و نقش آنان در تحولات اقتصادی و سازوکارهای بازار کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این رویکرد، تصویری ناقص از اقتصاد شهری ارائه می‌دهد و از درک دقیق مناسبات میان گروه‌های اجتماعی و ساختار اقتصادی شهر بازمی‌ماند.

از منظر تاریخ اقتصادی، بررسی نقش اقلیت‌های دینی در شهرهای قاجاری اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا این گروه‌ها اغلب در حوزه‌هایی فعالیت می‌کردند که نیازمند مهارت‌های تخصصی، اعتماد متقابل، سرمایه اجتماعی و ارتباطات فرامنطقه‌ای بود. مطالعه این نقش‌ها می‌تواند به روشن شدن نحوه شکل‌گیری اقتصادهای شهری، الگوهای مهاجرت اقتصادی و پیوند بازارهای محلی با اقتصاد جهانی کمک کند. سلطان‌آباد، به‌عنوان شهری نوپدید در عراق عجم با اقتصاد رو به گسترش، بستر مناسبی برای چنین تحلیلی فراهم می‌آورد.

بیان مسأله: مسئله اصلی این مقاله آن است که اقلیت‌های دینی چگونه و از طریق چه سازوکارهایی در شکل‌گیری و پویایی اقتصاد شهری سلطان‌آباد در دوره قاجار مشارکت داشتند. بر این اساس، مقاله می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که نقش آرامنه در اقتصاد شهری سلطان‌آباد چه بوده و این نقش چه تأثیری بر ساختار بازار، تقسیم کار اقتصادی و تحولات شهری این شهر در قلمرو عراق عجم برجای گذاشته است؟

روش پژوهش: روش پژوهش تاریخی-تحلیلی است و داده‌ها با تکیه بر، سفرنامه‌ها، گزارش‌های اداری، مطبوعات، منابع محلی و اسناد آرشیوی گردآوری و تحلیل شده‌اند.

پیشینه تحقیق: در بررسی پیشینه پژوهش باید گفت که تاکنون تحقیقات جزئی و کلی متعددی درباره تاریخ منطقه عراق عجم و شهر سلطان‌آباد (اراک) انجام شده است، اما در اغلب این آثار، مسائل اقتصادی و تجاری شهر در دوره قاجار یا به‌صورت حاشیه‌ای مطرح

شده یا در قالب توصیفات کلی باقی مانده و کمتر به عنوان مسئله‌ای مستقل و تحلیلی مورد توجه قرار گرفته است.

از جمله آثار اولیه می‌توان به کتاب *کارنامه یا دو بخش دیگر از تاریخ اراک* تألیف ابراهیم دهگان (۱۳۴۵ش) اشاره کرد. این اثر، که به شیوه تاریخ‌نگاری سنتی تدوین شده، عمدتاً به تاریخ انجدان، سادات اسماعیلیه و سال‌شمار وقایع شهرستان اراک از ۱۲۷۱ش تا دوره معاصر می‌پردازد و حاصل تحقیقات میدانی و کتابخانه‌ای گسترده است. با این حال، مباحث اقتصادی و تجاری در این اثر جایگاهی مستقل ندارد و تنها به صورت ضمنی در لابه‌لای روایت تاریخی طرح شده است. اثر دیگر، *کرج‌نامه یا تاریخ آستانه* (۱۳۴۲ش)، که در مطلع آن گزارش‌نامه‌ای درباره فقه‌اللغة اسامی اماکن آمده، اطلاعاتی ارزشمند درباره تاریخ عراق عجم، شهر تاریخی کرج ابودلف و روستاهای منطقه فراهان و شراه ارائه می‌دهد. این کتاب بیشتر رویکردی جغرافیایی-تاریخی دارد و اگرچه داده‌های مفیدی درباره بستر مکانی منطقه فراهم می‌کند، اما وارد تحلیل ساختارهای اقتصادی و کنش‌گران تجاری نمی‌شود. کتاب *تاریخ اراک* (۱۳۶۸) نوشته محمدرضا محتاط، که در چهار جلد با عنوان کلی «سیمای اراک» منتشر شده، مجموعه‌ای از آمار و اطلاعات فرهنگی و اجتماعی را گردآوری کرده و عمدتاً به توصیف وضعیت معاصر شهر می‌پردازد. در این اثر نیز اقتصاد شهری و تحولات آن در دوره قاجار، به‌ویژه نقش گروه‌های اجتماعی خاص، به صورت تحلیلی بررسی نشده است. در سال‌های اخیر، برخی پژوهش‌های دانشگاهی گامی فراتر نهاده‌اند. مقاله «بررسی و تحلیل تجارت داخلی و خارجی سلطان‌آباد» (۱۳۹۷) نوشته مهدی جیریایی، محمد سلیمانی مهرانجانی و حسین مفتخری، به بررسی کلی تجارت داخلی و خارجی سلطان‌آباد در فاصله سال‌های ۱۲۳۱ تا ۱۳۳۱ ق پرداخته و به‌ویژه صنعت فرش را مورد توجه قرار داده است. با وجود ارزشمندی این پژوهش، تمرکز آن بر ساختار کلی تجارت است و نقش گروه‌های مهاجر یا اقلیت‌های فعال در این فرآیند به‌طور مستقل تحلیل نشده است. همچنین مقاله «تحول شهرنشینی اراک در دوره قاجار» (۱۳۹۵) نوشته حسین مفتخری، محمدحسن رازنهان و محمد سلیمانی، عوامل و فرایند تأسیس و رشد شهر اراک را بررسی کرده و در میان عوامل اقتصادی، به صنعت فرش نیز اشاره دارد. با این حال، این پژوهش بیشتر بر تحولات کالبدی و اداری شهر متمرکز است و به کنش‌گری اقتصادی گروه‌های خاص، از جمله مهاجران ارمنی، توجه تحلیلی نشان نمی‌دهد.

نوآوری و تمایز پژوهش حاضر: نوآوری اصلی پژوهش حاضر در آن است که برای نخستین بار نقش ارمنه سلطان‌آباد عراق عجم را نه صرفاً به‌عنوان یک اقلیت دینی، بلکه به مثابه مهاجران اقتصادی شبکه‌مند در چارچوب تاریخ اقتصادی شهری تحلیل می‌کند. این مقاله با تلفیق نظریه شبکه‌ای مهاجرت و نظریه سرمایه انسانی، از سطح توصیف کلی تجارت و صنعت فرش فراتر رفته و نشان می‌دهد که چگونه شبکه‌های مهاجرتی ارمنه، زمینه انتقال سرمایه، مهارت و الگوهای فرهنگی را به اقتصاد شهری سلطان‌آباد فراهم ساختند.

تمایز دیگر این پژوهش در تمرکز هم‌زمان بر ابعاد اقتصادی و فرهنگی کنش‌گری ارمنه است؛ به‌گونه‌ای که نقش آنان در توسعه تجارت، شکل‌گیری اقتصاد شهری و ارتقای سرمایه انسانی شهر، در پیوندی تحلیلی بررسی می‌شود. بدین ترتیب، مقاله حاضر افزون بر تکمیل خلأهای موجود در مطالعات پیشین، الگویی تحلیلی برای مطالعه نقش مهاجران در تحولات اقتصادی شهرهای ایران دوره قاجار ارائه می‌دهد.

۱.۱ چارچوب نظری

برای تحلیل نقش اقلیت‌های دینی در اقتصاد شهری سلطان‌آباد، این مقاله از ترکیبی از رویکردهای تاریخ اقتصادی و جامعه‌شناسی تاریخی بهره می‌گیرد که شهر را به‌مثابه فضایی برای سازمان‌یابی کنش‌های اقتصادی گروه‌های اجتماعی مختلف در نظر می‌گیرد. در این چارچوب، شهر نه صرفاً محل تمرکز جمعیت یا قدرت سیاسی، بلکه عرصه‌ای است که در آن، تقسیم کار اقتصادی بر پایه دسترسی نابرابر به منابع، مهارت‌ها و شبکه‌های ارتباطی شکل می‌گیرد. چنین نگاهی امکان آن را فراهم می‌آورد که نقش گروه‌هایی مانند اقلیت‌های دینی، فراتر از جایگاه حقوقی یا جمعیتی‌شان، در نسبت با کارکردهای اقتصادی شهر بررسی شود.

در این زمینه، مفهوم «تقسیم کار اجتماعی در شهرهای پیشاصنعتی» که ماکس وبر در تحلیل شهرهای تاریخی مطرح کرده است، چارچوبی مفید ارائه می‌دهد. وبر نشان می‌دهد که در شهرهای پیشامدرن، گروه‌های اجتماعی مختلف غالباً در حوزه‌های مشخصی از فعالیت اقتصادی تمرکز می‌یابند؛ تمرکزی که نه الزاماً حاصل سیاست رسمی، بلکه نتیجه تعامل میان سنت‌های حرفه‌ای، سرمایه اجتماعی و اعتماد درون‌گروهی است (Weber, 1958, p. 100). این الگو به‌ویژه در مورد گروه‌هایی که به دلایل مذهبی یا فرهنگی در حاشیه

ساختار قدرت سیاسی قرار دارند، اهمیت بیشتری می‌یابد؛ زیرا این گروه‌ها غالباً از طریق شبکه‌های اقتصادی، انباشت سرمایه اجتماعی و حضور در مشاغل تخصصی شهری، امکان تثبیت موقعیت خود را پیدا می‌کنند (Simmel, 1950, pp. 402-408; Bourdieu, 1986, pp. 248-252). از همین منظر، فعالیت اقتصادی مهاجران ارمنی در شهرهایی چون سلطان‌آباد را می‌توان بخشی از سازوکار ادغام آنان در اقتصاد شهری و دستیابی به جایگاهی پایدار در ساختار اجتماعی شهر دانست (Herzig, 2010, pp. 50-55).

در تاریخ اقتصادی ایران نیز، هرچند این مفهوم به‌صراحت نظریه‌پردازی نشده، اما شواهد متعددی از وجود چنین تقسیم‌کاری در شهرهای قاجاری در دست است. پژوهش‌های مربوط به تجارت، صرافی و صادرات کالاها نشان می‌دهد که برخی گروه‌های اجتماعی، به‌ویژه اقلیت‌های دینی، در حوزه‌هایی فعالیت می‌کردند که نیازمند مهارت‌های تخصصی، سواد مالی یا ارتباطات فرامنطقه‌ای بود (Felloor, 1987: 50). این وضعیت را می‌توان در چارچوب مفهوم «سرمایه اجتماعی» نیز تحلیل کرد؛ بدین معنا که اعتماد درون‌گروهی و شبکه‌های مبتنی بر خویشاوندی یا هم‌کیشی، امکان کاهش هزینه‌های مبادله و افزایش کارایی اقتصادی را فراهم می‌آورد (Bourdieu, 1986: 250).

در مورد ارامنه، این سرمایه اجتماعی اغلب در قالب شبکه‌های تجاری گسترده‌ای بروز می‌یافت که فراتر از مرزهای محلی عمل می‌کرد. در مورد ارامنه، مهاجرت به سلطان‌آباد عراق عجم را باید در پیوند با شبکه‌های تجاری ارمنی در ایران و فراتر از آن تحلیل کرد. این شبکه‌ها امکان انتقال سرمایه، اطلاعات و اعتبار را فراهم می‌ساختند و موجب می‌شد مهاجران ارمنی، برخلاف بسیاری از جمعیت‌های بومی، بتوانند سریع‌تر در لایه‌های بالادستی اقتصاد شهری جای گیرند. از این منظر، نقش اقتصادی ارامنه نه صرفاً نتیجه جایگاه دینی آنان، بلکه حاصل پیوند میان مهاجرت شبکه‌ای و دسترسی به سرمایه اجتماعی فرامنطقه‌ای است مطالعات انجام‌شده درباره ارامنه جلفای نو و نقش آنان در تجارت ایران نشان می‌دهد که این شبکه‌ها، امکان پیوند اقتصادهای محلی با بازارهای بین‌المللی را فراهم می‌ساختند (Herzig, 2010: 50). انتقال این الگو به شهرهایی مانند سلطان‌آباد، که در اواخر دوره قاجار به مراکز تولید کالای صادراتی بدل شدند، امری منطقی و قابل انتظار است. از این منظر، حضور ارامنه در تجارت فرش سلطان‌آباد را باید در چارچوب همین منطق شبکه‌ای تحلیل کرد، نه صرفاً به‌عنوان پیامد مهاجرت یا سیاست‌های دولتی. از اینرو، ادغام نظریه شبکه‌ای مهاجرت با چارچوب اقتصاد شهری، امکان فهم تأثیر دوگانه حضور ارامنه

بر سلطان‌آباد را فراهم می‌سازد. از یک‌سو، مهاجران ارمنی در ساختار اقتصادی موجود جذب شدند و به تقویت بخش‌هایی چون تجارت فرش و صادرات کمک کردند؛ از سوی دیگر، حضور آنان به بازتعریف جایگاه اقتصادی شهر در شبکه‌های مبادلاتی گسترده‌تر انجامید. بدین ترتیب، مهاجرت شبکه‌ای نه تنها به توزیع نقش‌ها درون اقتصاد شهری شکل داد، بلکه بر جهت‌گیری کلی اقتصاد شهر نیز اثر گذاشت

بر این اساس، چارچوب نظری این مقاله بر پیوند میان چهار مفهوم استوار است: اقتصاد شهری، تقسیم کار اجتماعی، سرمایه اجتماعی و مهاجرت. این ترکیب نظری امکان آن را فراهم می‌آورد که نقش اقلیت‌های دینی مهاجر در سلطان‌آبادِ عراق عجم، نه به‌عنوان استثناهایی اجتماعی، بلکه به‌عنوان اجزایی کارکردی از ساختار اقتصادی شهر تحلیل شود. چنین رویکردی، هم‌زمان از تقلیل نقش اقلیت‌ها به روایت‌های صرفاً فرهنگی پرهیز می‌کند و آن‌ها را در متن پویایی‌های واقعی اقتصاد شهری دوره قاجار قرار می‌دهد.

۲. زمینه تاریخی و جایگاه اقتصادی سلطان‌آباد در عراق عجم

منطقه موسوم به «عراق عجم» در دوره قاجار یکی از پهنه‌های مهم اداری و اقتصادی ایران به‌شمار می‌آمد که به دلیل گستردگی جغرافیایی و تنوع اقلیمی، مجموعه‌ای از شهرها و بلوکات با کارکردهای متفاوت را در بر می‌گرفت. در عصر قاجار، عراق عجم به چندین ولایت تقسیم می‌شد که هر کدام حکمران ویژه‌ای داشته و شامل ولایات ذیل بود: همدان، عراق، قم، ساوه، زرند، قزوین، خمسه، تهران، کاشان، ولایات ثلاثه (کمره، گلپایگان، خوانسار)، اصفهان، یزد، ملایر، تویسرکان، نهاوند، دامغان، سمنان، شاهرود و بسطام (وکیلی، ۱۳۹۵: ۴۷-۴۸) و از دیرباز در مسیر راه‌های ارتباطی شرق به غرب و شمال به جنوب قرار داشت؛ موقعیتی که به شکل‌گیری کارکردهای تجاری و ترانزیتی پایدار در این منطقه انجامید (اعتضادالسلطنه، ۱۳۹۵: ۴۳). سیف‌الدوله در سفرنامه اش اینگونه سلطان‌آباد را توصیف کرده است:

از ملایر الی سلطان‌آباد عراق سه منزل، همه جا دهات آباد و مزارع بسیار است... خود سلطان‌آباد در اراضی ولایت کزآزدر جلگه [ای] که یک سمت او کویر و نمکزار است، واقع است. بنای این شهر یوسف خان گرجی خاقان مرحوم است... بازارها و کوچه‌های شهر را به خط مستقیم و بقاعده ساخته‌اند... سکنه آنجا اکثر از اهل کزآز و فراهان [اند]. متفرقه هم در آنجا هستند... زمستانش سرد و تابستانش گرم شود. آبش

از قنات [است]. حاکم‌نشین بعضی از ولایات عراق است (سیف الدوله، ۱۳۶۴، ج ۱: ۲۲۳-۲۲۴).

نام‌های شهرنو، سلطان‌آباد، قلعه سلطان‌آباد یا عراق که در متون روزگار قاجاریه ذکر شده، همگی نام شهری است که اکنون اراک نامیده می‌شود. .. تاریخ ساخت آن را به حساب جمل «نمود یوسف ثانی مصر جدید» نوشته‌اند که برابر با سال ۱۲۳۱ ق. است (افشار، ۱۳۸۲: ۱۷۳).

در اواخر سده سیزدهم هجری قمری، سلطان‌آباد به‌عنوان مرکز حاکم‌نشین ولایت عراق و فراهان تثبیت شد. این جایگاه اداری، با نقش اقتصادی شهر هم‌خوانی داشت؛ چراکه سلطان‌آباد در میانه شبکه‌ای از بلوکات کشاورزی قرار گرفته بود و به تدریج به مرکز تمرکز مبادلات منطقه‌ای بدل شد. بلوکاتی چون کزاز، سره‌بند، فراهان، آشتیان و تفرش، با تولید مستمر محصولات کشاورزی، پیوندی ساختاری با بازار این شهر برقرار کرده بودند (فراهانی، ۱۳۹۵: ۱۱۷-۱۲۰).

از نظر جمعیتی، سلطان‌آباد در اواخر دوره قاجار شهری جمعیت قابل توجهی داشت. در سال ۱۳۰۶ ش، تعداد بلوکات عراق عبارت بودند از: کزاز، سره‌بند، شره، بزچلو، وفس، رودبار، تفرش، فراهان، آشتیان، ایبک‌آباد. تعداد نفوس عراق بطور تقریب، سلطان‌آباد عراق: ۴۵۰۰۰، بلوکات: ۲۴۰/۰۰۰، جمع ۲۸۵۰۰۰. (ساکما: ۱۰۰۸۲۵/ ۲۴۰/ برگ ۱). در سال ۱۳۲۰ به ۵۱۰۰۰ نفر بالغ می‌گردد که مقایسه با جمعیت شهر سلطان‌آباد در مرحله اول حدود پنج برابر شده است، لیکن به رغم افزایش جمعیت شهر نقش اقتصادی و کارکرد منطقه‌ای آن کماکان تجاری و متکی بر جذب مازاد سرمایه روستاهای منطقه خود و در مقیاس بازار داخلی بوده است.

برآوردهای جمعیتی نشان می‌دهد که جمعیت شهر و بلوکات تابع آن، به‌گونه‌ای بود که امکان شکل‌گیری بازاری پویا و متنوع را فراهم می‌کرد. بازاری که نه تنها نیازهای محلی، بلکه بخشی از مبادلات سایر بخش‌ها را نیز پوشش می‌داد در چنین فضایی، بازار نقش محوری در سازمان‌دهی روابط اقتصادی و اجتماعی شهر ایفا می‌کرد. (محتاط، ۱۳۶۸: ۵۱۶)

اقتصاد سلطان‌آباد بر پایه تجارت کشاورزی و فرآوری محصولات استوار بود. تولید گندم، جو، حبوبات، پنبه و تریاک، همراه با محصولات باغی مانند گردو و بادام، امکان ایجاد مازاد اقتصادی را فراهم می‌ساخت. این مازاد، از طریق شبکه‌های تجاری شهری به

دیگر مناطق منتقل می‌شد و سلطان‌آباد را به حلقه‌ای فعال در اقتصاد منطقه‌ای عراق عجم بدل می‌کرد (رابینو، ۱۳۷۴: ۶۹).

در کنار کشاورزی، تولید فرش به تدریج جایگاهی محوری در اقتصاد شهر یافت. با افزایش تقاضای بازارهای خارجی برای فرش ایرانی، سلطان‌آباد به یکی از مراکز مهم تولید فرش صادراتی تبدیل شد. اسناد مرتبط با اقتصاد فرش نشان می‌دهد که شهرهایی مانند سلطان‌آباد، با اتکا به نیروی کار روستایی پیرامون خود و سازمان‌دهی تجاری در سطح شهری، توانستند در شبکه صادراتی فرش جایگاهی پایدار به دست آورند. (ساکما، ۲۴۰/۲۰۹، برگ ۴). این روند، نقش شهر را از یک مرکز صرفاً محلی فراتر برد.

در واقع، در حوزه تجارت، سلطان‌آباد هم صادرکننده و هم واردکننده کالا بود. صادرات فرش، غلات، فرآورده‌های دامی و برخی محصولات باغی، در کنار واردات کالاهایی نظیر قند، چای، منسوجات و فرآورده‌های نفتی، نشان‌دهنده پیوند فعال این شهر با بازارهای داخلی و خارجی است. (ساکما: ۱۰۰۸۲۵/ ۲۴۰، وکیلی طباطبائی تبریزی، ۱۳۹۵: ۱۰۷) چنین الگویی از تجارت، نیازمند حضور کنشگران اقتصادی متنوع و سازوکارهای اعتباری نسبتاً پایدار بود.

تحولات اقتصادی شهر، به‌ویژه پس از مشروطه، با تغییراتی در ساختار مالی نیز همراه شد. درخواست تجار برای اصلاح نظام مالی و گسترش فعالیت‌های بانکی، به تأسیس شعب بانک‌های جدید در سلطان‌آباد انجامید (ترابی فارسانی، ۱۳۸۴: ۴۷۰، وکیلی طباطبائی تبریزی، ۱۳۹۵: ۸۵) این روند، بخشی از فرآیند تدریجی ادغام اقتصاد شهری در نظام مالی نوین ایران بود؛ فرآیندی که هرچند محدود، اما در شیوه گردش سرمایه و روابط تجاری تأثیر گذاشت.

با وجود این تحولات، اقتصاد سلطان‌آباد در برابر بحران‌های سیاسی و نظامی آسیب‌پذیر بود. در جریان جنگ جهانی اول، تضعیف اقتدار دولت مرکزی و مداخله قدرت‌های خارجی، امنیت بازار و فعالیت‌های تجاری را مختل کرد. با این حال، تداوم نسبی مبادلات اقتصادی در شهر، از استحکام ساختار بازار و اهمیت آن در حیات اقتصادی منطقه حکایت دارد.

در مجموع، سلطان‌آباد عراق عجم در دوره قاجار شهری بود که اقتصاد آن بر پیوند میان کشاورزی پیرامونی، تولید کالای صادراتی و شبکه‌های تجاری شهری استوار شده بود. این زمینه تاریخی-اقتصادی، بستر مناسبی برای بررسی نقش گروه‌های اجتماعی مختلف، از

جمله اقلیت‌های دینی، در ساختار اقتصادی شهر فراهم می‌آورد؛ نقشی که بدون توجه به آن، تحلیل اقتصاد شهری سلطان‌آباد ناقص خواهد ماند.

۳. نقش ارامنه در ساختار تجاری و اقتصادی سلطان‌آباد عراق عجم

ارامنه‌ای که در دوران شاه‌عباس صفوی در زمان جنگ‌های صفوی-عثمانی از سرزمین‌های ارمنستان به ایران آورده شدند، در شهرهایی چون رشت، قزوین، شیراز، اراک، همدان، انزلی، کاشان و به‌ویژه اصفهان و روستاهای اطراف آن اسکان داده شدند. شاه‌عباس به جهت بهره‌گیری از توان تجاری و مهارت‌های اقتصادی ارامنه و برای وابسته نمودن آنان به سرزمین جدید امتیازات ویژه‌ای به ایشان اعطا کرد؛ از جمله اجازه ساختن کلیساهای متعدد، اداره امور مذهبی و اجتماعی خاص جامعه ارامنه تحت نظام خلیفه‌گری محلی، و برخی امتیازات تجاری ویژه برای حضور در بازرگانی بین‌المللی. این سیاست‌ها موجب شد که ارامنه در اقتصاد شهری ایران نقش برجسته‌ای ایفا کنند و به تدریج در مراکز تولید و تجارت مانند بازرگانی فرش و تجارت بین‌المللی مشارکت فعال داشته باشند (Iran Chamber Society: Armenians in Iran, ca. 1500-1994). اما، حضور ارامنه در سلطان‌آباد عراق عجم را باید در چارچوبی فراتر از سکونت یک اقلیت دینی تحلیل کرد. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که بخش عمده ارامنه ساکن این شهر، مهاجرانی بودند که در پی تحولات اقتصادی اواسط دوره قاجار و گسترش فعالیت‌های تجاری، به‌ویژه در حوزه فرش، به سلطان‌آباد وارد شدند. در واقع، این مهاجرت، نه تصادفی و فردی، بلکه مبتنی بر شبکه‌های پیشین تجاری و مذهبی ارامنه در ایران و مناطق پیرامونی بود و همین ویژگی، نوع و سطح نقش اقتصادی آنان را در شهر تعیین می‌کرد فزون بر این، تحولات اقتصادی سلطان‌آباد عراق عجم در دوره قاجار را نمی‌توان به‌صورت یکپارچه و یکنواخت تحلیل کرد، بلکه این تحولات در بستر شرایط سیاسی، اقتصادی و بین‌المللی متفاوتی شکل گرفت که ارامنه نیز در همین قالب فعالیت اقتصادی خود را رونق بخشیدند. از این‌رو، برای درک دقیق‌تر نقش کنشگران اقتصادی، از جمله مهاجران ارمنی، می‌توان دست‌کم سه مقطع متمایز در اواخر دوره قاجار از یکدیگر تفکیک کرد (این دوره‌بندی تحلیلی است و با هدف فهم تغییر نقش ارامنه در بستر تحولات کلان اقتصادی ارائه می‌شود):

در مقطع نخست سلطان‌آباد در اوایل سده سیزدهم هجری قمری به‌عنوان شهری نوپدید با کارکرد نظامی-اداری تأسیس شد. در این مرحله، اقتصاد شهر عمدتاً بر مبادلات محلی،

مهاجران ارمنی و اقتصاد شهری ... (مهدی جبرائی و اعظم ریاحی) ۱۹۳

کشاورزی پیرامونی و بازار منطقه‌ای استوار بود و هنوز نشانه‌های پیوند گسترده با تجارت جهانی در آن مشاهده نمی‌شود. حضور اقلیت‌های مهاجر از جمله ارمنه نیز در این دوره محدود و پراکنده بود. در این دوره ارمنه زیادی به ایالت جبال (ولایت عراق) کوچانده شدند. (میناسیان، ۱۳۹۲: ۹۶). ناصرالدین شاه قاجار در سفرنامه عراق عجم در سال ۱۳۰۹ق، در توصیف روستای کلاوه (امروزه یکی از محلات اصلی شهر شازند است) می‌نویسد به

ده کلاوه رسیدیم که زیر کوه واقع بود ... رعایای کلاوه اغلب ارمنی هستند اینجا که رسیدیم دیدیم همه اهل ده سر راه ایستاده اند ... نزدیک همین قریه ده ازنا است که مال قوام الدوله است رعیت‌های ازنا (یکی از محلات شهر شازند) هم همه ارمنی هستند. (ناصرالدین شاه، ۱۳۸۷: ۷۲-۷۳)

ارمنه مستقر در ولایت عراق از نژاد گریگوری و اقلیت مسیحی آشوری بودند. تعدادی از ارمنه مهاجر به تبریز و همدان به دلیل سرد سیر بودن و همچنین سرماهای گزنده بسیار شدید در ماه‌های سرد سال، به منظور ساکن شدن در مناطق بهتر و خوش آب و هوا، کم کم به ملایر و از آنجا به منطقه پل دوآب روستاهای خسیبیجان، جزنق، قلعه گوگدار، قلعه عبدالعظیم و... مهاجرت کردند (میناسیان، همان: ۹۷). یوسف‌خان گرجی با درخواست از فتحعلی‌شاه قاجار برای ایجاد مرکز نظامی و شهری، دژ و شهر **سلطان‌آباد** را توسط طرحی منظم و به سبک اروپایی ساخت. این طراحی شهری با مشارکت مهندس فرانسوی همراه با ژنرال گاردان و بر اساس مطالعات و یادداشت‌های وی تهیه شد؛ مشاهداتی که در سفرنامه نظامی تره‌زل آمده است (دوما، ۱۳۶۱). پس از پایان بنای شهر در سال ۱۲۳۱ ق/ ۱۸۱۶م، یوسف‌خان در صدد تشویق مردم اطراف برای سکونت در شهر جدید برآمد و از صاحبان صنایع و حرفه‌های گوناگون برای سکونت در سلطان‌آباد دعوت نمود که ارمنه نیز جزو این گروه‌های مردمی بودند که از روستاها و شهرهای اطراف به سلطان‌آباد مهاجرت نمودند.

مرحله دوم، یعنی از نیمه دوم سده نوزدهم تا پیش از وقایع مربوط به انقلاب مشروطه، سلطان‌آباد به تدریج به‌عنوان یکی از مراکز نوپای شهری و اقتصادی عراق عجم مطرح شد. در این دوره، گسترش تولیدات کشاورزی و آغاز رونق صنعت فرش، زمینه‌های اولیه جذب سرمایه و نیروی کار ماهر را فراهم ساخت. حضور محدود اما روبه‌افزایش تجار و صنعتگران، به‌ویژه در حوزه فرش، نشان‌دهنده آغاز شکل‌گیری اقتصاد شهری در این منطقه است. در واقع، از نیمه دوم دوره قاجار، هم‌زمان با گسترش و توسعه سرمایه‌داری جهانی،

ایران نیز به تدریج در مدار اقتصاد جهانی قرار گرفت. افزایش تقاضای بازارهای اروپایی و آمریکایی برای فرش ایرانی، موجب شد شهرهایی چون سلطان‌آباد به مراکز مهم تولید کالای صادراتی تبدیل شوند. در این مرحله، نقش مهاجران شبکه‌مند، به‌ویژه ارامنه، برجسته‌تر شد؛ زیرا آنان با برخورداری از مهارت‌های تجاری، سواد مالی و ارتباطات فرامنطقه‌ای توانستند در تجارت فرش و پیوند شهر با شبکه‌های صادراتی سهم قابل توجهی ایفا کنند.

علی آقابابا به نقل از "سالنامه همگان" اولین حضور ارامنه در این شهر را اینگونه بازگو می‌کند:

تعداد معدودی از ارامنه جلفای اصفهان بین سال‌های ۱۹۰۳ و ۱۹۰۲ م. به عنوان منشی و حسابدار در کنسولگری انگلستان در اراک ساکن شدند... در سال ۱۹۰۵ م. تعداد ۸ خانوار ارمنی در اراک ساکن بودند. رونق صنعت فرش بافی در اراک باعث شد که تجار ارمنی روانه این شهر شده و مراکز فرش بافی در این شهر دایر نمایند که از جمله تجار بزرگ ارمنی سکونت یافته در اراک می‌توان گاراگوزیان، گیولبنگیان، تافشانچیان، تلفیان و ... را نام برد. به همین دلیل از چهار منطقه اطراف اراک و همچنین از جلفای اصفهان ارامنه جهت کار در مراکز فرش بافی راهی اراک شدند که باعث ازدیاد جماعت ارامنه گردید (آقابابا، بی تا: ۱۳-۱۴؛ گورگیان، ۱۹۵۸: ۳۸۱)

ارامنه ساکن در روستاهای اطراف سلطان‌آباد نیز برای کسب مشاغل در تخصص خود و همچنین بهتر برگذاری مناسک مذهبی و ساخت کلیسا تصمیم گرفتند در یک نقطه جمع شوند و در کنار هم زندگی کنند و به همین دلیل عده‌ای به سلطان‌آباد کوچ کرده و به جواهر فروشی، تجارت و پزشکی مشغول شدند، عده‌ای نیز محل روستای گوره زار را که در پایه کوه شاه کیخسرو و در ۴۵ کیلومتری اراک امروزی قرار دارد، را انتخاب و خانه‌های روستا را به صورت نواری کنار هم مانند دانه‌های تسیح بنا کردند، اکثریت ارامنه در این روستا به شغل کشاورزی مشغول شدند. از ارامنه مقیم در روستای گوره‌زار اولیه (قدیم): می‌توان به فامیلی‌های: کریم مسیحی، سرداریان، داویدیان، مانوکیان، آبنوس مسیحی، میناس مسیحی، مرادی مسیحی، خداوردیان، هاکوپیان، نظری، طاروردی، قادری مسیحی، برفی مسیحی، هارتون مسیحی، مقدسیان، پطرسیان نام برد که نام برخی از آنها شناخته شده است همچون: گورگن مرادی مسیحی داور بین المللی، هاکوپیان موسس پوشاک هاکوپیان، واژورکریمی مسیحی کارگردان سینما. (همان: ۱۰۶)

مرحله سوم از شروع وقایع مربوط به مشروطه تا پایان دوره قاجار است. که در ابتدای آن، در دوره مشروطه و سال‌های جنگ جهانی اول، که یکی از پر آشوب‌ترین مقاطع تاریخ قاجار به‌شمار می‌آید، ناامنی راه‌ها، تضعیف اقتدار دولت مرکزی و مداخلات قدرت‌های خارجی، موجب اختلال در تجارت و رکود نسبی بازارهای شهری شد. این شرایط، فعالیت‌های صادرات‌محور، از جمله تجارت فرش سلطان‌آباد و شبکه‌های اقتصادی ارمنه را نیز تحت تأثیر قرار داد و آسیب‌پذیری اقتصاد شهری وابسته به بازار جهانی را آشکار ساخت. برای نمونه، اسناد مربوط به سال‌های پس از مشروطه نشان می‌دهد که مسئله تأمین امنیت ارمنه سلطان‌آباد به یکی از دغدغه‌های جدی مقامات محلی و مرکزی تبدیل شده بود. در پی گزارش‌هایی مبنی بر حمله برخی عناصر ناامن به منازل ارمنه، از جمله خانه خلیفه «خورن»، وزارت داخله از طریق مکاتبه با مقامات ایالتی، از جمله صمصام‌السلطان امیرتومان عراق و سهام‌السلطان، بر لزوم برخورد قاطع با عاملان این اقدامات تأکید کرد. در این مکاتبات، ضمن ابراز رضایت از اقدامات انجام‌شده، تصریح شده بود که مقامات محلی باید با مراقبت بیشتر، از تکرار چنین حوادثی جلوگیری کرده و امنیت و آسایش ارمنه ساکن شهر را به‌طور کامل تضمین کنند، به‌گونه‌ای که هیچ‌گونه تعرض، مزاحمت یا بی‌نظمی در شهر رخ ندهد (ذبیحی ۱۳۸۵، ۳۵؛ ساکما، ۲۹۳/۵۹۶۱). با این حال، هم‌زمان با این فضای امنیتی شکننده، شهر سلطان‌آباد شاهد بروز ناآرامی‌ها و تنش‌هایی شد که ریشه آن‌ها به انتشار شایعاتی از سوی برخی تجارتخانه‌های خارجی، به‌ویژه تجارتخانه زیگلر، بازمی‌گشت. این شایعات زمینه تحریک اقشار عوام و اختلال در نظم شهری را فراهم ساخت. در واکنش به این وضعیت، سهام‌السلطان و صمصام‌السلطان طی گزارشی به وزارت داخله، ضمن اشاره به نقش تجارتخانه زیگلر در ایجاد بحران، از دشواری برخورد با عوامل آن سخن گفتند؛ چراکه مسئولان این تجارتخانه خود را وابسته به نهادهای کنسولی دولت بریتانیا معرفی کرده و از پاسخگویی به مقامات محلی سر باز می‌زدند. از این‌رو، مقامات عراق عجم خواستار مداخله و مساعدت فوری دولت مرکزی شدند (ساکما، ۲۹۳/۶۲۳ برگ ۴). با وجود این محدودیت‌ها، مقامات محلی در مواجهه با شورش‌ها و اقدامات اشرار، که امنیت جان اهالی شهر و اتباع خارجی مقیم سلطان‌آباد را تهدید می‌کرد، مقاومت نشان دادند. در پی این اقدامات، گروهی از اتباع خارجی مقیم سلطان‌آباد را تهدید می‌کرد، مقاومت نشان عثمانی و نمایندگان تجارتخانه‌های خارجی، طی تلگرامی خطاب به وزارت داخله، از عملکرد سهام‌السلطان و صمصام‌السلطان در جلوگیری از تعرض به تجارتخانه‌ها و حفظ

نظم شهری قدردانی کردند (ساکما، ۲۹۳/۶۲۳ برگ ۵). در پی این واقعه و حوادث مشابه رکود نسبی اقتصادی عراق آغاز شد و مرحله جدیدی از زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم، تجار و صاحبان مشاغل از جمله دست اندرکاران صنعت فرش و بافندگان قالی در سلطان آباد رقم می خورد، چرا که معیشت افراد ذی نفع و امنیت جانی آنان در گرو گسترش صنعت قالی بافی و صادرات آن بود. اما، در سال‌های پایانی قاجار و پس از کودتای ۱۲۹۹ش، ایران وارد مرحله‌ای از تمرکز قدرت سیاسی و اصلاحات اداری-مالی شد. گسترش نهادهای مالی جدید، ورود بانک‌ها و تغییر تدریجی سازوکارهای تجارت، ساختار اقتصاد شهری را دگرگون کرد. در این دوره، نقش گروه‌های تجاری از جمله ارامنه نیز در چارچوب نظم اقتصادی جدید بازتعریف شد و بخشی از فعالیت‌های سنتی صادراتی به تدریج با سازوکارهای مدرن مالی و تجاری پیوند خورد.

در واقع، ارامنه‌ای که به سلطان‌آباد مهاجرت کردند، عمدتاً از نواحی پیرامونی و شهرهای دیگر ایران مرکزی و غربی بودند و برخلاف جمعیت مسلمان بومی که پیوندی عمیق با کشاورزی داشت، و عمدتاً در حوزه‌هایی فعالیت داشتند که نیازمند سرمایه اولیه، دسترسی به اطلاعات بازار و ارتباط با شبکه‌های فرمانطقه‌ای بود. این الگو با نظریه شبکه‌ای مهاجرت هم‌خوانی دارد که بر نقش پیوندهای پیشین در هدایت مهاجران به فعالیت‌های اقتصادی خاص تأکید می‌کند. مهاجران ارمنی با اتکا به همین شبکه‌ها توانستند سریع‌تر از جمعیت بومی در لایه‌های بالادستی اقتصاد شهری جای گیرند. این شبکه‌ها را در دو بخش تجارت فرش و فرهنگ و آموزش تحلیل کرد.

۱.۳ صنعت فرش و جذب مهاجران ارمنی در سلطان‌آباد عراق عجم

بررسی اسناد و گزارش‌های موجود نشان می‌دهد که ارامنه در سلطان‌آباد نه به‌عنوان جمعیتی پرشمار، بلکه به‌مثابه گروهی اقتصادی با نقش تخصصی ظاهر شدند. آنان به‌ویژه در تجارت فرش، خرید و فروش مواد اولیه، و ارتباط با شبکه‌های تجاری خارج از منطقه نقش فعالی ایفا کردند (پهلوانیان، ۱۹۸۹: ۲۶). این الگو، با آنچه پژوهش‌های جدید درباره نقش ارامنه در اقتصاد شهری ایران دوره قاجار نشان داده‌اند هم‌خوانی دارد؛ به‌گونه‌ای که ارامنه غالباً به‌عنوان واسطه‌هایی میان تولید محلی و بازارهای فرمانطقه‌ای عمل می‌کردند و با بهره‌گیری از تجربه پیشین در تجارت و ارتباط با شبکه‌های ارمنی فعال در دیگر شهرهای ایران، قفقاز و حتی فراتر از آن، این نقش واسطه‌ای را بر عهده گرفتند (همان: ۲۶-۲۷).

مهاجران ارمنی و اقتصاد شهری ... (مهدی جبرائی و اعظم ریاحی) ۱۹۷

بدین ترتیب، آنان نه تنها در اقتصاد موجود ادغام شدند، بلکه در شکل دهی به جهت گیری صادرات محور آن نیز نقش داشتند.

حضور شرکت های اروپایی و آمریکایی این ارتباط را تقویت می کرد. شرکت هادسن هلندی در حدود سال ۱۸۸۳م/۱۳۰۰ق تولید قالی در سلطان آباد را آغاز و تعدادی از جوانان را جهت آموختن روش های نوین تولید قالی به اروپا فرستاد. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۷۳) میناسیان که ارامنه را مردمی نجیب، مهربان و زحمتکش معرفی می کند، می نویسد:

طبق اسناد موجود، در سال ۱۸۹۴م/۱۲۷۳ش، شخصی ارمنی به نام آودیس توروسیان از شهر جلفای اصفهان جهت کار در شرکت هادسن به شهر سلطان آباد آمده است. سپس ارامنه به تدریج بین سال های ۱۹۰۲ - ۱۹۰۳ میلادی به این شهر آمده و در آن سکونت گزیدند. (همان)

کمپانی تاوسند جیان نیویورک نیز تجارت خانه ای آمریکایی بود که به اسم مدیر آن «تریاکیان» معروف است (وکیلی تبریزی ۱۳۹۵: ۸۶). این کمپانی از سال ۱۳۳۰ ق /۱۲۹۰ش. در سلطان آباد فعال بود (ساکما: ۲۴۰/۷۴۷۵۸) شرکت تلفنیان در سال ۱۳۳۲ق/۱۹۰۵م توسط یکی از تجار ارمنی شهر به نام تلفنیان تاسیس شد و در زمینه تجارت فرش با اروپا و آمریکا فعال بود (همان: ۸۵)

در واقع، حضور کمپانی های متعدد خارجی از جمله کمپانی زیگلر و موفقیت چشمگیر آن یکی از نقاط عطف در تاریخ تحولات اقتصادی سلطان آباد محسوب می شود؛ چرا که از مجموع فعالیت صادراتی آن ها «به طور تخمینی سالی دو کرور تومان [یک میلیون تومان] قالی و قالیچه از عراق به خارجه حمل می شود» (ساکما: ۲۴۰/۶۳۸۶)

تأسیس تجارتخانه های فرش باعث شد ارامنه از نقاط مختلف کشور از جمله جلفای اصفهان، تبریز، تهران، همدان و روستاهای ارمنی نشین ولایت عراق به منظور کار در تجارتخانه ها یا با هدف تصدی مشاغل تولیدی و صنعتی به این شهر نقل مکان کنند. (میناسیان، ۱۳۹۲: ۱۰۸-۱۱۰). عده ای از تاجران ارمنی ساکن کشورهای اروپایی و آمریکایی نیز به این شهر آمده و شعب تجارتخانه های خود را دایر کردند. که از آن جمله می توان به کمپانی سلیم شاهیان، قاراپت شاهیان، خیاطیان، هواسائیان، پایازیان، لوان داوودیان، مهراثیان، اساطوریان، بردران سامری، قصابیان، چگنیان، قونطاطیان و تافشانچیان اشاره نمود (امانی، ۱۳۴۹: ۴۹۹).

از سوی دیگر عده‌ای از ارامنه تحصیل کرده تبریز به قصد تدریس در مدرسه ملی ارامنه شرف سلطان آباد (اراک) دعوت به همکاری شدند. فرهیختگانی نظیر آرمناک ماکسپتیان و پرواند فرانگیان از ارمنستان به ایران آمدند و در و سلطان آباد سکونت گزیدند (همان: ۱۱۰). در اواخر قرن نوزدهم / سیزدهم قمری، سلطان آباد در پیوند با تجارت داخلی و خارجی تبدیل به یکی از مناطق مهم تولید فرش صادراتی و ارز آوری گشت. این رونق مقدمات مرحله دیگری از مهاجرت تجار شهرهای مختلف از جمله کاشان، خوانسار، بروجرد و تعداد معدودی از ارامنه جلفای اصفهان و همچنین از چهار منطقه ارمنی نشین منطقه عراق مانند: کزاز، بربورد، جاپلق و کمره را به شهر سلطان آباد، در سال‌های (۱۳۲۰-۱۳۲۱ق/ ۱۹۰۲ - ۱۹۰۳م)، نزد بازرگانان جهت کار می‌آمدند فراهم ساخت و غالباً به عنوان منشی و حسابدار در کنسولگری انگلستان و سایر شرکت‌های تجاری عراق، به فعالیت پرداختند. به همین دلیل روز به روز بر جمعیت آنان افزوده شده به طوری که در دهه اول قرن بیستم به عنوان یکی از پر جمعیت ترین شهرهای ارمنی نشین، مرکز اجتماعات ارامنه مناطق چهارگانه فوق گردید. (پهلوانیان، ۱۹۸۹: ۲۶) گفتنی است تداوم این رونق باعث شد تا تجار بیشتری از ارامنه روانه این شهر شوند و مبادرت به سرمایه‌گذاری در این صنعت نموده و مراکز فرش بافی دایر نمایند. از معروف‌ترین تجار ارمنی ساکن در سلطان آباد، افرادی چون: «گاراگوزیان»، «گیو لبنگیان»، «تلفنیان» و «تافشانچیان» بودند؛ البته برخی از آنها، ارامنه ایران نبوده‌اند و گاهی به عنوان نماینده کمپانی‌های فرش بافی اروپا و آمریکا به این منطقه آمده و پس از اتمام کار مجدداً به خارج بر می‌گشتند که از جمله آنها می‌توان به نمایندگان کمپانی «ازمیر» یا «شرق» اشاره کرد. (وکیلی، همان: ۱۲۰) آنچه شایان ذکر است چه ارامنه منطقه و چه ارامنه مقیم خارجی در سلطان آباد در تجارت و صنعت رعایت حال کارگزاران را نیز می‌نموده‌اند به نحوی که نویسنده کتاب تاریخ عراق در این باره می‌نویسد:

به قراری که اهالی شهر سلطان‌آباد ذکر می‌کنند، هیچ کدام از این کمپانی‌ها در خرج کردن پول و جلب قلوب عاظمه ناس و پاشیدن تخم عمل، مانند کمپانی ازمیر نمی‌شوند که عمد سبب زیادی قیمت فرش و ترقی مظنه پشم و خامه و مزد کارگر از آن کمپانی شد. (همان: ۱۲۱)

نقش ارامنه محدود به صادرات نبود. اسناد محلی نشان می‌دهد که آنان در تأمین مواد اولیه، پیش‌خرید محصولات، و گاه در اعطای اعتبار به تولیدکنندگان و بازرگانان نیز فعال

مهاجران ارمنی و اقتصاد شهری ... (مهدی جبرائی و اعظم ریاحی) ۱۹۹

بودند. (امانی، ۱۳۴۹: ۴۹۹-۵۰۰) این فعالیت‌ها، به‌ویژه در دوره‌ای که نظام بانکی هنوز گسترش نیافته بود، اهمیتی مضاعف داشت و بخشی از خلأ نهادی اقتصاد شهری را جبران می‌کرد. از منظر نظری، این وضعیت را می‌توان نتیجه پیوند میان مهاجرت شبکه‌ای و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی اقتصادی دانست؛ سرمایه‌ای که از طریق اعتماد درون‌گروهی و ارتباطات فرامنطقه‌ای بازتولید می‌شود.

بازار شهر سلطان آباد (اراک) نیز توانست در زمانی نه چندان دور جایگاه خود را در امر تجارت در سطح ایران و جهان باز کند و یکی از جاذبه‌های مهم این شهر در جلب مهاجران به شمار می‌رود. در این امر سهم تجار ارمنی فرش از جمله سرکیس چیدمیان و همسرش هایکانوش چیدمیان (اولین زن تاجر در بازار اراک) حایز اهمیت است. در گذشته بیش از ۲۰ تجارتخانه فرش متعلق به مسیحیان در اراک مشغول فعالیت بودند که ارامنه نمایندگی این تجارتخانه‌ها را داشتند.

با این وصف، ارامنه در صنعت فرش بافی نقش شایانی را ایفا نموده و شرکت‌های بزرگی را در شهر سلطان آباد تأسیس کرده‌اند که از آن جمله می‌توان به کمپانی سلیم شاهیان، قاراپت شاهیان، خیاطان، هوسائیان، پایازیان، لوان داوودیان، مهرتائیان، واژایتسان، اساطوریان، برادران سامره‌ای، قصابیان، چگنیان، قونطاطیان و تافشانچیان اشاره نمود. کار اکثراً عامل خرید فرش برای آمریکا محسوب می‌شدند و محل کار آنان بازار سلطان آباد بوده است. (امانی، ۱۳۴۹: ۴۹۹).

با توجه به گزارش‌های تاریخی، حضور ارامنه در سلطان‌آباد بیش از هر چیز ریشه در انگیزه‌های اقتصادی داشت. نخستین گروه‌های مهاجر ارمنی در اوایل قرن بیستم میلادی به عنوان منشی و حسابدار در کنسولگری انگلستان در اراک فعالیت داشتند. سپس با رونق صنعت فرش‌بافی در سال‌های ۱۲۸۳ و ۱۲۸۴ش، برخی تجار ارمنی در این حوزه سرمایه‌گذاری کردند و همین امر موجب جذب نیروی کار ارمنی از روستاهای پیرامونی به کارگاه‌های قالیبافی شد. در نتیجه، جامعه ارامنه سلطان‌آباد از آغاز دارای سه لایه اجتماعی متمایز بود: تحصیل‌کردگان شاغل در امور دفتری، تجار و بازرگانان، و کارگران صنعت فرش (آقابابا، بی‌تا: ۱۳-۱۴؛ گورگیان، ۱۹۵۸: ۳۸۱).

لذا می‌توان گفت ارامنه سلطان‌آباد (اراک) از سه حوزه به این شهر مهاجرت کرده‌اند:

۱. ارامنه شهرستان‌های اطراف اراک که عمدتاً کارکنان شرکت‌های فرش بافی را تشکیل می‌دادند.

۲. ارامنه اصفهان که به عنوان منشی و حسابدار فعالیت می کرده اند .

۳. ارامنه ترکیه و ارمنستان که به عنوان بازرگانان عمده و تجار و صاحبان کارگاه های بزرگ قالی بافی به اراک آمده بودند.

در واقع، مهاجر بودن ارامنه همچنین بر رابطه آنان با ساختار قدرت محلی تأثیر گذاشت. به دلیل نقش اقتصادی برجسته و سهم آنان در رونق بازار و افزایش درآمدهای شهری، حکام محلی غالباً رویکردی عمل‌گرایانه نسبت به این گروه اتخاذ می‌کردند. این حمایت نسبی، بیش از آنکه ریشه در ملاحظات مذهبی داشته باشد، تابع منافع اقتصادی و نیاز شهر به تداوم فعالیت‌های تجاری بود. در نتیجه، ارامنه توانستند در فضایی نسبتاً باثبات به فعالیت خود ادامه دهند، هرچند این ثبات همواره شکننده و وابسته به شرایط سیاسی بود. بحران‌های سیاسی و ناامنی‌های ناشی از جنگ جهانی اول، آسیب‌پذیری این الگوی اقتصادی را آشکار ساخت. اختلال در شبکه‌های تجاری خارجی و ناامنی مسیرهای مبادلاتی، فعالیت‌های صادرات محور ارامنه را به شدت تحت تأثیر قرار داد. با این حال، استمرار نسبی حضور آنان پس از این دوره، نشان می‌دهد که شبکه‌های مهاجرتی و تجاری ارامنه از انعطاف‌پذیری لازم برای بازسازی خود برخوردار بوده‌اند؛ امری که یکی از ویژگی‌های اصلی مهاجرت شبکه‌مند محسوب می‌شود.

در مجموع، ارامنه سلطان‌آباد عراق عجم را باید نه صرفاً به‌عنوان یک اقلیت دینی، بلکه به‌مثابه مهاجران اقتصادی شبکه‌مند تحلیل کرد که حضورشان به انتقال سرمایه، دانش تجاری و پیوند شهر با بازارهای فرامنطقه‌ای انجامید. این رویکرد نشان می‌دهد که نقش اقتصادی ارامنه، حاصل هم‌زمان مهاجرت، شبکه‌های اجتماعی و منطق اقتصاد شهری بوده است. بدون در نظر گرفتن این مؤلفه مهاجرتی، تحلیل جایگاه آنان در اقتصاد سلطان‌آباد ناگزیر ناقص و تقلیل‌گرایانه خواهد بود.

۲.۳ نقش فرهنگی و آموزشی ارامنه در سلطان آباد عراق

بررسی نقش ارامنه در سلطان‌آباد عراق عجم، اگر صرفاً به حوزه اقتصاد محدود شود، تصویری ناقص از جایگاه آنان در ساختار شهری ارائه می‌دهد. شواهد موجود در اسناد محلی و گزارش‌های دوره قاجار نشان می‌دهد که ارامنه، در کنار فعالیت‌های اقتصادی، نقشی معنادار در عرصه‌های فرهنگی، آموزشی و انتقال مهارت‌های انسانی ایفا کردند؛ نقشی

که در چارچوب نظریه توسعه و سرمایه انسانی و همچنین نظریه شبکه مهاجرت قابل تحلیل دقیق‌تری است.

از منظر نظریه سرمایه انسانی، توسعه اقتصادی و شهری تنها محصول انباشت سرمایه مادی نیست، بلکه به میزان قابل توجهی به سطح آموزش، مهارت، نظم کاری و انتقال دانش وابسته است. گروه‌های مهاجر شبکه‌مند، به‌ویژه آن‌هایی که دارای پیشینه تجاری و فرهنگی مشخص هستند، اغلب حامل نوعی سرمایه انسانی و فرهنگی‌اند که می‌تواند بر ساختار شهر مقصد تأثیر بگذارد (Beker, 2009:15-19) و از سویی حضور آنها را در محل تثبیت کند. در مورد ارامنه سلطان‌آباد، مهاجرت آنان نه‌تنها با انتقال سرمایه مالی، بلکه با انتقال الگوهای رفتاری، مهارت‌های سازمان‌دهی کار و نگرش‌های خاص نسبت به آموزش و حرفه‌گرایی همراه بود.

به گفته بسیاری از منابع تاریخی در مورد ارمنیان در شهر سلطان‌آباد عراق و مردم و کسبه قدیمی شهر، این ارامنه مردمی نجیب، زحمتکش و مهربان بودند و به درستکاری مشهور بودند به طوری که حتی جمله‌ای مصطلح شده بود که وقتی کاری یا خدمتی به آنها سپرده می‌شد یا معامله‌ای با آنها انجام می‌شد واسطه می‌گفت: طرف مثل ما نیست و طرف ارمنیه خیالت راحت باشد یعنی به درستکاری شهره شهر شده بودند. در بخش پزشکی دکتر نيسانیان ارمنی به مدت حدود سی سال به مردم اراک خدمات پزشکی ارائه داد به طوری که حتی نام خیابان نيسانیان فعلی بر مبنای نام فامیلی او است و به پاس خدمات ارزنده اش در امر پزشکی نام خیابان خیام را به نام خیابان نيسانیان تغییر دادند. (محتاط، ۱۳۸۰، فح ۲۸۷:۴)

اشتغال ارامنه مهاجر به عراق، در شغل تجارت فرش و یا کارمندی (به عنوان منشی و حسابداربر) دفاتر تجاری تجارخانه‌های خارجی مقیم در این شهر آنها را بر آن داشت تا مدرسه‌ای برای کودکان خود بنا نمایند (فرید، ۱۳۱۵: ۶۹). بنابراین به همت و کوشش هیئتی از ارامنه منتخب، آقایان: گریگور هوسپیان، آدرسیان و مؤسس استپانیان باجمع آوری اعانه دبستان ملی شرف ارامنه را در سال ۱۲۸۶ش، افتتاح کردند و در سال ۱۳۱۲ش/۱۹۳۳م، برای توسعه مدرسه هیئت مدیره‌ای از ارامنه به شرح ذیل تشکیل شد: ۱- ماردروس بله‌ری (رئیس هیئت). ۲- قارابط شاهینیان (نایب رئیس هیئت). ۳- لیوان موراکیسیان ۴- آرام گرسگوریان (منشی). ۵- ادنیک دانا پرتان (ناظر). ۶- هابارکتان ترسیان ۷- آرمناک ماکویدیان (مدیر دبستان) (همان). از میان این هیئت قارابط شاهینیان

از تجار ارمنی و صاحب تجارتخانه ای به همین نام در بازار سلطان آباد عراق و عامل شرکت های آمریکایی برای خرید فرش بود. توجه به تأسیس مدارس دختران نیز بین تجار وجود داشت و اولین دبستان دخترانه به نام شمس المخدرات در سال ۱۳۳۲ق/۱۲۹۳ش، با کمک آنان ساخته شد. (همانجا) البته گسترش و رواج مدارس دختران در سلطان آباد عراق تا زمان استقرار اداره معارف در سال ۱۲۹۹ش، بسیار کمتر از مدارس پسرانه بود و مخالفت های با آن صورت می گرفت که از فعالیت و اقدام تجار در این زمینه می کاست، چرا که تجار برای حفظ اعتبار خود در جامعه سنتی نیز بودند و هیچگاه موضع مخالفت با آنان برنداشتند. (میناسیان، ۱۳۹۲: ۱۵۲) از سوی دیگر عده ای از ارامنه تحصیل کرده تبریز به قصد تدریس در مدرسه ملی ارامنه شرف اراک دعوت به همکاری شدند. فرهیختگانی نظیر آرمناک ماکسپتیان و پرواند فرانگیان از ارمنستان به ایران آمده و در اراک سکونت گزیدند (همان: ۱۵۴) با فرسوده شدن ساختمان مدرسه پس از ۶۰ سال، کودکان، آمادگی و ابتدایی جدید شرف در همان محوطه با طرح نوین مهندسی در سه طبقه و کلاس های درس مطابق با استانداردهای روز بنا نهاده شد. مدرسه جدید تأسیس فعالیتش را در سال ۱۳۶۵ آغاز کرد و تا سال ۱۳۸۶ به کار خود ادامه داد. کودکان آرک شاهینیان ارامنه اراک نیز در سال ۱۳۱۲ش، با هزینه مالی تاجری ارمنی بنام سلیم شاهینیان به یادبود فرزند فقیدش آرک در مقابل ساختمان مدرسه شرف تأسیس شد. (همان: ۱۵۵) همچنین در سال ۱۳۱۴ش، کودکان نوین به مدیریت خانم موجو استیانیان با تصویب و اجازه وزارت معارف در تحت نظر مستقیم اداره معارف عراق شروع به ثبت نام از کودکانی کرد که سن آنها بین ۴ تا ۷ سال بود. (نامه عراق، ۲: ۱۳۱۴)

کلیسای مسروپ مقدس ارامنه مرسللی ملی اراک که در سال ۱۹۱۴م، به سبک معماری کلیسای ارمنی ساخته شد در سال های اولیه نام تارگمانچاتس را بر خود داشته است. این اثر در ۲۵ اسفند ۱۳۷۹ با شماره ثبت ۳۵۳۳ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. در سنگ نبشته بالای سر در ورودی این بنا به زبان ارمنی آمده است: کلیسای مسروپ مقدس در زمان خود و با همیاری ارمنی های کزاز (شازند) کمره، هفته و جاپلق در سال ۱۹۱۴م، ساخته شده است (میناسیان، ۱۳۹۲: ۱۹۸).

ارامنه در ایجاد و تداوم نهادهای فرهنگی و آموزشی (مانند مدارس وابسته به کلیسا و فضاهای تجمع اجتماعی) نقش فعالی داشتند. این نهادها، افزون بر کارکرد مذهبی، به محل بازتولید سرمایه انسانی تبدیل شدند و نسل های بعدی ارامنه را برای فعالیت در حوزه های

تجاری، مالی، دلالی و مدیریت کارگاه‌ها آماده می‌کردند و این نهادها را می‌توان بخشی از زیرساخت توسعه شهری دانست که تأثیر آن، تدریجی اما پایدار بود.

پیوند این نقش فرهنگی با نظریه شبکه‌ای مهاجرت نیز شایان توجه است. شبکه‌های مهاجرتی ارامنه، تنها مسیر جابه‌جایی افراد و سرمایه نبودند، بلکه انتقال ارزش‌ها، هنجارهای کاری و شیوه‌های تعامل اقتصادی را نیز تسهیل می‌کردند اینگونه، فرهنگ و ساختار کاری ارامنه (شامل نظم، اعتماد درون‌گروهی و تأکید بر آموزش) در بستر همین شبکه‌ها به سلطان‌آباد منتقل شد و در فعالیت‌های اقتصادی آنان بازتاب یافت.

این نقش فرهنگی، تأثیری فراتر از درون‌گروه ارامنه داشت. حضور مدارس، شیوه‌های جدید سازمان‌دهی کار و الگوهای تعامل اقتصادی، به تدریج در فضای شهری انعکاس یافت و بر رفتار اقتصادی دیگر کنشگران بازار نیز اثر گذاشت. به بیان دیگر، ارامنه به‌عنوان مهاجران شبکه‌مند، حامل نوعی «دانش نهادی» بودند که در تعامل با اقتصاد شهری سلطان‌آباد، به تقویت عقلانیت اقتصادی و حرفه‌ای شدن برخی فعالیت‌ها کمک کرد. این فرآیند را می‌توان در چارچوب نظریه توسعه درون‌زا تحلیل کرد؛ جایی که تغییرات فرهنگی و انسانی، زمینه‌ساز تحول اقتصادی می‌شوند.

افزون بر این، نقش فرهنگی ارامنه به افزایش پیوند سلطان‌آباد با فضاها و فرهنگی و اقتصادی بیرون از منطقه انجامید. ارتباط با مراکز ارمنی‌نشین دیگر، تبادل افراد تحصیل‌کرده و گردش ایده‌ها، شهر را از نظر فرهنگی در معرض تأثیرات گسترده‌تری قرار داد. این امر، به‌ویژه در دوره‌ای که بسیاری از شهرهای ایران هنوز از نهادهای آموزشی مدرن بی‌بهره بودند، اهمیت ویژه‌ای داشت.

در مجموع، نقش فرهنگی ارامنه در سلطان‌آباد عراق عجم را باید بخشی جدایی‌ناپذیر از تأثیر آنان بر توسعه شهری دانست. این گروه، به‌عنوان مهاجران اقتصادی شبکه‌مند، نه تنها در تولید و تجارت، بلکه در ارتقای سرمایه انسانی، انتقال الگوهای فرهنگی و تقویت ظرفیت‌های توسعه‌ای شهر نقش ایفا کردند. چنین تحلیلی نشان می‌دهد که پیوند میان مهاجرت، فرهنگ و اقتصاد، یکی از کلیدهای فهم تحولات شهری در ایران دوره قاجار است و نادیده‌گرفتن آن، به تقلیل‌گرایی در تحلیل تاریخ اقتصادی می‌انجامد.

۴. نتیجه‌گیری

این پژوهش با تمرکز بر ارامنه سلطان‌آباد عراق عجم در دوره قاجار نشان داد که نقش این گروه را نمی‌توان صرفاً در قالب حضور یک اقلیت دینی در ساختار شهری تبیین کرد. ارامنه، به‌عنوان مهاجران اقتصادی شبکه‌مند، در فرآیند شکل‌گیری و پویایی اقتصاد شهری سلطان‌آباد نقشی فراتر از وزن جمعیتی خود ایفا کردند و در پیوند با شبکه‌های تجاری فرامنطقه‌ای، به ارتقای جایگاه اقتصادی این شهر کمک رساندند.

یافته‌های مقاله، بر پایه تلفیق نظریه شبکه‌ای مهاجرت و نظریه سرمایه انسانی، نشان می‌دهد که مهاجرت ارامنه به سلطان‌آباد فرآیندی سازمان‌یافته و مبتنی بر شبکه‌های ازپیش‌موجود خویشاوندی، مذهبی و تجاری بوده است. این شبکه‌ها، امکان انتقال سرمایه، اطلاعات و اعتماد را فراهم ساخت و زمینه ادغام سریع‌تر مهاجران در ساختار اقتصادی شهر را مهیا کرد. از این منظر، موفقیت اقتصادی ارامنه را باید نتیجه کنش‌گری شبکه‌محور آنان دانست، نه صرفاً پیامد شرایط محلی یا امتیازات ساختاری.

در سطحی فراتر، تحلیل نقش فرهنگی و آموزشی ارامنه نشان داد که تأثیر آنان محدود به حوزه تجارت نبود. ایجاد و تداوم نهادهای آموزشی و فرهنگی، انتقال مهارت‌های حرفه‌ای و ترویج الگوهای خاصی از نظم کاری و سازمان‌دهی اقتصادی، به تقویت سرمایه انسانی در سلطان‌آباد انجامید. این فرایند، به‌صورت غیرمستقیم، به حرفه‌ای‌شدن برخی فعالیت‌های اقتصادی و افزایش عقلانیت اقتصادی در فضای شهری کمک کرد و آثار آن در تعاملات اقتصادی فراتر از درون‌گروه ارامنه نیز قابل مشاهده است.

برآیند این یافته‌ها نشان می‌دهد که توسعه اقتصادی سلطان‌آباد را باید حاصل برهم‌کنش میان مهاجرت شبکه‌ای، سرمایه انسانی و ظرفیت‌های اقتصادی محلی دانست. در این چارچوب، ارامنه نه تنها کنشگران اقتصادی، بلکه حاملان نوعی کارکرد توسعه‌ای بودند که در تعامل با ساختارهای شهری، به تسریع روند شکل‌گیری اقتصاد شهری این شهر انجامید. در نهایت، این پژوهش تأکید می‌کند که مطالعه تاریخ اقتصادی شهرهای ایران در دوره قاجار، بدون توجه به نقش مهاجران شبکه‌مند و سرمایه انسانی آنان، تصویری ناقص و تقلیل‌گرایانه ارائه می‌دهد. تمرکز بر ارامنه سلطان‌آباد نشان می‌دهد که تحلیل اقلیت‌ها، اگر در چارچوب نظری مناسب قرار گیرد، می‌تواند به فهم عمیق‌تری از سازوکارهای تحول اقتصادی و شهری در ایران پیشامدرن منجر شود و افق‌های تازه‌ای برای پژوهش‌های آینده در حوزه تاریخ اقتصادی و اجتماعی بگشاید.

پیوست

اداره قسطنطنیه

وزارت مالیه

سواد چاپورت - نمره - مورخه - شماره کل طویل آن بنمره - ثبت حد

موضوع - اقتصادیات عراق

بنگام ترتف درعراق (از ۲۸ دولتیه لایه لایه خرداد) رابع با مورد اقتصاد راجع
تخصر تحقیقات بهر آنکه که درصورت آن اینک بهر نفع و لم بنده .

تعداد یوگات عراق

کراز - سره بند - نراه - بنده - دفر - در بار - تفرش - نراه -
آشنیاف - حکم آباد .

تعداد قوس عراق بطور تفریب :

عراق	۳۵,۰۰۰
یوگات	۲۴۰,۰۰۰
جمع	۲۸۵,۰۰۰

تراحت سره عراق :

جرت پت ارگندم - جو - جربات - پنجه - ترایه و کمره لایه لایه نراه و نراه و نراه
چندر .

۰۰۲-۰

%

کتابنامه

- آقابابا، علی، (بی تا) "ارامنه اراک و هنر"، فصلنامه راه دانش، ش ۱۳-۱۴.
- اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما)، ۱۰۰۸۲۵/ ۲۴۰: ۲۹۳/۵۹۶۱؛ ۲۹۳/۶۲۳؛ ۲۴۰/۶۳۸۶؛ ۲۴۰/۷۴۷۵۸؛ ۲۴۰/۲۰۹.
- اعتمادالسلطنه، حسن خان (۱۳۸۷) *خاطرات*، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران، نشر اطلاعات.
- افشار، حسنعلی خان (۱۳۸۲)، *سفرنامه لرستان و خوزستان*، افشار حسنعلی خان، اجلد، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، چاپ: اول.
- امانی، مهدی (۱۳۴۹) *بررسی دموگرافیک اقلیت های مذهبی ایران* دانشگاه تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، تهران.
- پهلوانیان ح. ل. (۱۹۸۹) *ارامنه ایران، (از سال ۱۹۴۱-۱۹۷۹)*، (بخش مربوط به ارامنه اراک ترجمه آرارات کشیش زاده عضو شورای خلیفه گری ارامنه اراک)، ایروان.
- ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۸۴) *تجارت مشروطیت و دولت مدرن*، تهران، نشر تاریخ ایران.
- جیریائی، مهدی، مفتخری، حسین و سلیمانی مهرنجانی، محمد (۱۳۹۷) *بررسی و تحلیل تجارت داخلی و خارجی سلطان آباد عراق (۱۳۲۴ تا ۱۳۶۰ ق/ ۱۹۰۶ تا ۱۹۴۱ م)* پژوهش های تاریخی، (۲) ۱۰، صص ۸۱-۸۹.
- دوما، ژ.ب. (مترجم: عباس اقبال آشتیانی). (۱۳۶۱). *یادداشت های ژنرال ترهزل در سفر به ایران*. تهران: یساوولی / فرهنگسرا.
- دهگان ابراهیم، (۱۳۴۵) *کارنامه یا دوبخش دیگر از تاریخ اراک*، اراک، چاپخانه موسوی.
- رابینو، یاسنت لویی، (۱۳۷۴) *ولایات دارالمرز ایران*: گیلان، اجلد، طاعتی - رشت، چاپ: چهارم.
- سیف الدوله سلطان محمد میرزا قاجار، (۱۳۶۴) *سفرنامه سیف الدوله معروف به سفرنامه مکه*، اجلد، نشر نی - تهران، چاپ: اول.
- علیقلی میرزا، اعتضاد السلطنه، (۱۳۹۵) *اکسیر التواریخ (تاریخ قاجاریه از آغاز تا ۱۲۵۹ ق)*، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران، نشر اساطیر.
- عیسوی، چارلز، (۱۲۱۳)، *تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار ۱۳۱۱-۱۲۲۳ ق)*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- فرهیننی فراهانی، محمدحسین، مفتخری، حسین، رازنهان، محمدحسن و سلیمانی، محمد. (۱۳۹۵). *"تحول شهرنشینی اراک در دوره قاجار"* جستارهای تاریخی، ۱۱۳-۱۴۰ (۲) ۷.
- فرید، حسن، (۱۳۱۵) *سالنامه معارف عراق*، اداره معارف، اراک، چاپخانه موسوی.
- گورگیان، گارو (۱۹۵۸) *سالنامه همگان*، بیروت.
- محتاط، محمد رضا (۱۳۶۸)، *سیمای اراک*، ج ۴ (جامعه شناسی شهری) اراک، نشر آگه.

مهاجران ارمنی و اقتصاد شهری ... (مهدی جیریائی و اعظم ریاحی) ۲۰۹

میناسیان، هونیک (۱۳۹۲)، *تاریخ و فرهنگ ارمنیان اراک و کزاز*، ترجمه تهران، انتشارات نائیری.
ناصرالدین شاه قاجار، *سفرنامه عراق عجم*، ۱۲۴۷-۱۳۱۳ق، به ضمیمه تاریخ و جغرافیای راه عراق
عجم، نوشته محمد
نامه عراق، سال دوم، شماره ۲۱۷، شنبه پنجم آبان ۱۳۱۴. نامه عراق، ۱۳۱۳-۱۳۱۷ش، مطبعه موسوی،
عراق (اراک).
وکیلی طباطبائی تبریزی، رضا، (۱۳۹۵) *تاریخ عراق (سلطان آباد/اراک)*، به کوشش محمد مددی، نشر
آیندگان، چاپ اول.

- Becker, Gary S. (2009). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. 3rd ed. Chicago: University of Chicago Press
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). New York: Greenwood.
- Edmund Herzig, (2010) "Armenian Merchants and the Iranian Economy," *Iran and the Caucasus* 14, no.
- Floor, Willem (2005), "The Role of the Bazaar in Qajar Iran," *Iranian Studies* ,34, no. 2.
- Floor, Willem, (1987) "The Traditional Crafts of Qajar Iran," *Iranian Studies*, 20, no. 1.
- Herzig, E. (2010). Armenian merchants and the Iranian economy. *Iran and the Caucasus*, 14(1), 45-70.
- Iran Chamber Society. (n.d.). *Armenians in Iran (ca. 1500-1994)*. Retrieved
- Pierre Bourdieu, (1986), "The Forms of Capital," in *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John Richardson. New York: Greenwood.
- Simmel, G. (1950). The stranger. In K. Wolff (Ed.), *The Sociology of Georg Simmel* (pp. 402-408). New York: Free Press.
- Weber, M. (1958). *The City*. New York: Free Press.
- Weber, Max (1958), *The City*, trans. Don Martindale and Gertrud Neuwirth, New York: Free Press,